

Historical and Archaeological Study of Qal'eh Dokhtar in Kerman; The Process of Construction and Reconstruction, Dating and Architectural Function

Tahmasbi Zadeh, S.¹; Mohammadi, M.²; Amirhajloo, S.³; Riahiyan, R.⁴

Type of Article: Research

Pp: 137-161

Received: 2021/05/10; Accepted: 2022/08/16

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.137>

Abstract

Qal'eh Dokhtar, as one of the important historical sites on the eastern outskirts of Kerman, has been described in historical texts with different names such as Qal'eh Kooh and Qal'eh Kohan, as a place of political and social events. One of the important features of this castle is its special location in Kerman plain, as well as the extent of its architectural structures and type of materials. The purpose of this study is to analyze the nature, function, and chronology of Qal'eh Dokhtar. This study was done based on the results of an archaeological survey, sounding, and archaeological excavation in 2019 in this site. This study can explain the role and position of Qal'eh Dokhtar in the social and political developments of Kerman during the Islamic era. Data collection was done by documentary and field methods and the research method is descriptive-analytical. The questions are: When were the foundations and renovations of Qal'eh Dokhtar made and what were the functions of this complex? For this purpose, the data of previous archaeological research and recent field activities of the authors were studied and reviewed, and while studying the historical geography of the region, a correct idea of the nature, formation, and function of this building in relation to cultural developments, Political and social of this area in the different period were presented. The study of cultural materials along with the study of historical sources shows that this site is probably almost continuously inhabited from the pre-Islamic period and certainly from the first centuries of Islam to the tenth century AH. The results show that this structure has played a decisive role in the political and social developments in the region. It seems that Qal'eh Dokhtar was probably constructed and reconstructed from the pre-Islamic period and certainly from the first centuries of Islam to the Safavid era for establishing a military and defense base, as a place to hold political prisoners, a treasury, a safe haven for sit-ins and the rulers and their families.

Keywords: Qal'eh Dokhtar in Kerman, Qal'eh Kooh, Qal'eh Kohan, Historical Castles, Islamic Architecture.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the Creative Commons.

1. Ph.D. Student in Archeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran (Corresponding Author).

Email: Mohammadi7586@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

4. Expert of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Kerman Province, Kerman, Iran.

Citations: Tahmasebizadeh, S.; Mohammadi, M.; Amirhajloo, S. & Riahiyan, R., (2022). "Historical and Archaeological Study of Qal'eh Dokhtar in Kerman; The Process of Construction and Reconstruction, Dating and Architectural Function". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (20): 137-161. (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.137>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/>

Introduction

Based on historical evidence, Kerman city was founded due to an economic-military necessity. The necessity that required the important branch of the Khorasan arterial road, that is, the spice route of India and the coasts of the Oman Sea, passes through the deserts of Kerman and Baluchistan and connects to the Khorasan arterial road. The Kerman region was located in the center of the intersection of the mentioned roads (Zarei and Heydari, 2013: 202). Because of this special situation, Kerman was also subject to internal and external attacks since historical times (Bastani Parizi, 2016: 40). Therefore, large castles were built for military and defensive purposes to prevent damage and protect lives and property from enemy attacks. Qal'eh Dokhtar is one of the important castles that was founded in response to such needs. In its ups and downs history, this castle has been one of the most famous and eventful castles, especially during the Islamic era, compared to other historical castles in the southeast. Based on the historical sources, political events in the history of Kerman in different periods are connected with this castle (see: Afzal al-Din Kermani, 2016: 124; Vaziri, 2016: 102; Monshi Kermani, 2018: 62; Sykes, 2016: 80).

Despite this, none of the above studies gives a detailed understanding of the nature, function, and chronology of this monument in connection with the social and political developments of Kerman. Historical sources also show a number of contradictions about the date of construction and function of Qal'eh Dokhtar. Most of these contradictions have been caused by the lack of detailed and comprehensive investigation or the ignorance of historians. Considering that the previous researches related to Qal'eh Dokhtar were only descriptive, the importance of the research is that it studied the nature and use of this castle with an analytical approach.

Materials and Method: In this research, by studying historical texts and architectural structures and cultural data (including the remains of pottery from the archaeological excavation and survey in Qal'eh Dokhtar), an attempt was made to create a clear understanding of the history of construction, the process, and stages of renovations, its functions based on the developments. Data collection in this research has been done by field and documentary methods. Based on this, the study and analysis of the findings of the authors' excavation and survey in Qal'eh Dokhtar has been done to explain the construction chronology, the process and stages of renovations, and the functions of the castle. Also, the historical texts related to this work have been analyzed in the "content analysis" method, and by matching the data from these documents with the archaeological findings, new analyzes have been tried to be presented about this work.

Data

Qal'eh Dokhtar is built on a high rock overlooking the landscape of Kerman plain. This high rock is stretched lengthwise from east to west and its length is more than 720 meters. The architecture of Qal'eh Dokhtar follows the topography of this rock. Some

of the architectural spaces of Qal'eh Dokhtar were formed on large stone slabs, and in some others, space was provided for construction by carving the mountain rocks, and buildings were formed with mud-brick, crushed stone, Sarooj, plaster, and lime. In the eastern part of the complex, architectural evidence of two and three stories has been left. In the northernmost part of the middle section, the architectural structures of this section were probably the ruling buildings. In the northwest of the middle part of Qal'eh Dokhtar, there is a wide and half-ruined gate, a small pedestrian gate, and a high and solid tower. In the south of the middle part of Qal'eh Dokhtar, there are remains of a brick water basin.

Discussion

Analyzing the content of historical sources provides information about the functions of Qal'eh Dokhtar during the Islamic era. For example, the first function of Qal'eh Dokhtar as a "place for opponents of the government" can be mentioned (Monshi Kermani, 1328: 23; Hafez Abro, 1375: 53-52). The second function of Qal'eh Dokhtar was based on the analysis of the content of historical texts, "a place to store government treasures" (Katabi, 1985: 100; Hafez Abro, 1996: 157). The third function of Qal'eh Dokhtar can also be considered as "the residence of rulers and their families" in some periods (Afzal al-Din Kermani, 1977: 124). The last function of Qal'eh Dokhtar can be seen as a shelter for besiegers (Khabisi, 1994: 187). In addition to these, we can also mention the role of Qal'eh Dokhtar in keeping political prisoners, which is hidden in historical sources (Monshi Kermani, 1949: 15; Hafez Abro, 1996: 20). Based on this, Qal'eh Dokhtar has had different functions in different eras and as a part of the spatial organization of Kerman city, it has played a special role in the political and social developments of this city in the Islamic era.

Conclusion

Qal'eh Dokhtar in the east of Kerman city was one of the important castles that was founded in the pre-Islamic and early Islamic period due to the need to deal with the threat of invading tribes on the south and southeast highway of the country, and it became the throne of the rulers of Kerman in different periods. For two reasons, Qal'eh Dokhtar played a role as a military and defense structure along with other castles in Kerman in providing security to the east of Kerman and the highways of the region. The First reason is "its location on top of the natural elevation and dominates the Kerman plain", and the Second is "the important position of the city of Kerman from a military point of view during the Sassanid era". However, the analysis of the content of Islamic written sources and the study of archaeological evidence, including pottery and architectural structures, show a basic reconstruction phase in the 4th century AH, a deliberate destruction phase in the late 6th century AH, two phases of reconstruction in the early and at the end of the 7th century A.H. and a stage of reconstruction took place in the second half of the

8th century A.H. in Qal'eh Dokhtar. Along with these developments and renovations, other functions were added to the security and defense functions of Qal'eh Dokhtar. As it has functioned as a place to keep political prisoners, in other times as a place to keep government treasures, sometimes as a safe haven for the opposition and in other periods as a residence of rulers and their families.

Acknowledgments

The authors are grateful to Dr. Asadullah Jodaki Azizi for his advice.

مطالعه تاریخی و باستان‌شناختی قلعه دختر شهر کرمان، روند ساخت و بازسازی‌ها، تاریخ‌گذاری و کاربری معماری*

ساره طهماسبی‌زاده^I؛ مریم محمدی^{II}؛ سعید امیرحاجلو^{III}؛ رضا ریاحیان^{IV}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۶۱ - ۱۳۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۲۵

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.137>

چکیده

قلعه دختر به عنوان یکی از محوطه‌های تاریخی مهم حاشیه شرقی شهر کرمان، در متون تاریخی با نام‌های مختلفی هم‌چون «قلعه‌کوه» و «قلعه‌کهن» و به عنوان محل رویدادهای سیاسی و اجتماعی توصیف شده است. از ویژگی‌های مهم این قلعه، موقعیت خاص آن در دشت کرمان، وسعت و نوع مصالح است. هدف از پژوهش حاضر، تحلیل ماهیت، کارکرد و گاه‌نگاری قلعه دختر با استناد به نتایج یک فصل بررسی، گمانه‌زنی و کاوش باستان‌شناسی (۱۳۹۸) در این بناست. گردآوری اطلاعات به شیوه‌های اسنادی و میدانی صورت گرفته و روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. پرسش‌ها این است که، پایه‌گذاری قلعه دختر و بازسازی‌های آن در چه ادواری صورت گرفته و کارکردهای این مجموعه چه بوده است؟ به این منظور داده‌های پژوهش‌های باستان‌شناسی پیشین در تلفیق با فعالیت‌های میدانی اخیر نگارندگان مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفته و ضمن مطالعه جغرافیای تاریخی منطقه تلاش شده تصور صحیحی از ماهیت، روند شکل‌گیری و کارکرد این بنا در ارتباط با تحولات فرهنگی و سیاسی این ناحیه در ادوار مختلف حاصل شود. مطالعه مواد فرهنگی و منابع تاریخی نشان می‌دهند، این محوطه احتمالاً از دوران تاریخی و قطعاً از سده‌های نخست اسلامی تا قرن دهم هجری قمری، تقریباً به طور پیوسته محل سکونت بوده و در تحولات سیاسی و اجتماعی منطقه نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. به نظر می‌رسد ساخت و بازسازی‌های قلعه دختر دست‌کم از سده چهارم هجری قمری، تا عصر صفوی برپایه اهدافی هم‌چون: ایجاد پایگاه نظامی و دفاعی، مکانی برای نگهداری زندانیان سیاسی، محل نگه‌داری خزائن حکومتی، پناهگاهی امن برای متحصنین و محل استقرار حکام و خانواده‌هایشان صورت گرفته است.

کلیدواژگان: قلعه دختر کرمان، قلعه‌کهن، قلاع تاریخی، معماری دوران اسلامی.

*. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «مطالعه باستان‌شناختی قلعه اردشیر و قلعه دختر و نقش آن‌ها در

حیات تاریخی شهر کرمان» به راهنمایی نگارنده دوم و مشاوره نگارنده سوم در دانشگاه بوعلی سینا است.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Mohammadi7586@gmail.com

III. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

IV. کارشناس اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان کرمان، کرمان، ایران.

ارجاع به مقاله: طهماسبی‌زاده، ساره؛ محمدی، مریم؛ امیرحاجلو، سعید؛ ریاحیان، رضا، (۱۴۰۱). «مطالعه تاریخی و باستان‌شناختی قلعه دختر شهر کرمان، روند ساخت و بازسازی‌ها، تاریخ‌گذاری و کاربری معماری». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۰): ۱۶۱-۱۳۷. (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.20.137>)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-572-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسندگان است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

با استناد به شواهد و مدارک تاریخی، پیدایش شهر کرمان بنا بر یک ضرورت اقتصادی-نظامی بوده است. ضرورتی که ایجاب می‌کرد، شعبه مهم شاهراه خراسان، یعنی راه ادویه هند و سواحل دریای عمان از بیابان‌های کرمان و بلوچستان بگذرد و به شاهراه خراسان متصل شود؛ نقطه‌ای که این اتصال را ایجاد می‌کرد، ناحیه کرمان بود (زارعی و حیدری باباکمال، ۱۳۹۳: ۲۰۲). به دلیل همین موقعیت خاص، کرمان نیز از دوران تاریخی مورد تهاجم داخلی و خارجی واقع می‌شد (باستانی‌پاریزی، ۱۳۹۶: ۴۰)؛ از این‌رو، ساخت قلاع بزرگ با اهداف نظامی و دفاعی برای پیشگیری از آسیب و حفظ جان و مال در برابر تهاجمات دشمن صورت گرفت. قلعه دختر یکی از قلاع مهمی است که در پی چنین ضرورت‌هایی پایه‌گذاری شده است. این قلعه در تاریخ پرفراز و نشیب خود در قیاس با سایر قلعه‌های تاریخی جنوب شرق، از مشهورترین و پرحادثه‌ترین قلعه‌ها، به‌ویژه در دوران اسلامی بوده است. برپایه منابع تاریخی، حوادث سیاسی تاریخ کرمان در دوره‌های مختلف با این قلعه پیوند دارد (ر. ک. به: افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۵۶: ۱۲۴؛ وزیری، ۱۳۹۶: ۱۰۲؛ منشی‌کرمانی، ۱۳۲۸: ۶۲؛ سایکس، ۱۳۳۶: ۸۰).

در پژوهش حاضر، تلاش شده با مطالعه متون تاریخی، بررسی ساختارهای معماری و داده‌های فرهنگی از جمله بقایای سفال‌های حاصل از کاوش و بررسی در قلعه دختر، درک روشنی از تاریخ ساخت، روند و مراحل بازسازی‌ها، کارکردهای آن برپایه تحولات اجتماعی و سیاسی منطقه حاصل شود.

پرسش‌های پژوهش: بر این اساس، پرسش‌های پژوهش این است که پایه‌گذاری قلعه دختر و مراحل بازسازی‌های آن در چه ادواری از تاریخ صورت گرفته است؟ کارکردهای قلعه دختر در برهه‌های مختلف تاریخ چه بوده است؟

روش پژوهش: گردآوری داده‌ها در این پژوهش به روش‌های میدانی و اسنادی صورت گرفته است. بر این اساس، مطالعه و تحلیل یافته‌های کاوش و بررسی نگارندگان در قلعه دختر برای تبیین تاریخ ساخت، روند و مراحل بازسازی‌ها و کاربری قلعه به انجام رسیده است؛ هم‌چنین به تحلیل متون تاریخی مرتبط با این اثر به‌شیوه «تحلیل محتوا» پرداخته شده و با تطبیق داده‌های حاصل از این اسناد با یافته‌های باستان‌شناسی تلاش شده تحلیل‌هایی نو درباره این اثر ارائه شود.

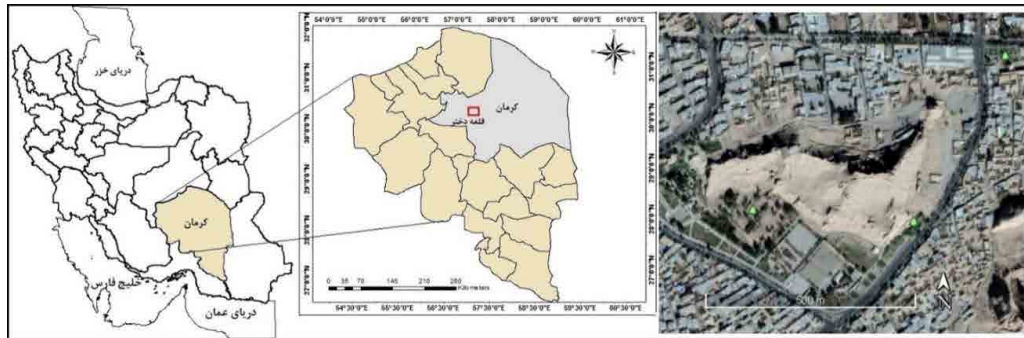
پیشینه پژوهشی قلعه دختر

نخستین بار «گزا فهروری» در سال ۱۹۶۰ م. در گزارش کاوش‌های خود در کرمان، غبیرا و تل ابلیس، بخشی را به سفال‌های قلعه دختر اختصاص داده است (Fehervari, 2000: 277). «باستانی‌پاریزی» نیز ضمن معرفی قلعه دختر کرمان، اشاره داشته که از میان قلاع دختر در ایران، قلعه دختر کرمان تنها قلعه‌ای است که در بیشتر دوره‌ها مورد استفاده نظامی بوده است (باستانی‌پاریزی، ۱۳۶۸: ۱۵۶-۱۶۴، ۱۹۴). در گزارش طرح حفاظت قلعه دختر در سال ۱۳۸۸ ه.ش. نیز به سفال‌های آن اشاره‌ای کلی شده است (مهندسین مشاور استوناوند، ۱۳۸۸)؛ هم‌چنین، در گمانه‌زنی و کاوش قلعه دختر در سال ۱۳۹۸ ه.ش.، به سرپرستی نگارنده چهارم، داده‌های باستان‌شناختی ارزشمندی از این محوطه به دست آمد. معرفی اولیه‌ای از یافته‌های منقول این محوطه، به‌ویژه کاشی‌های زرین‌فام در مقاله‌ای با عنوان «نویافته‌های باستان‌شناسی قلعه اردشیر و قلعه دختر کرمان» (۱۳۹۸) ارائه شده است. «نیلوفر سجادی» نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود (۱۳۹۸) به طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های قلعه دختر پرداخته است؛ هم‌چنین «سعید امیرحاجلو» و همکاران (۲۰۲۰) در مقاله‌ای به ارائه «نتایج آنالیز لعاب و خمیره کاشی‌های زرین‌فام قلعه دختر و تبیین وضعیت تولید زرین‌فام در کرمان» پرداخته‌اند.

با وجود این، هیچ‌یک از مطالعات فوق، فهم دقیقی از ماهیت، کارکرد و گاه‌نگاری این مجموعه در پیوند با تحولات اجتماعی و سیاسی کرمان به‌دست نمی‌دهد. منابع تاریخی نیز شماری از تناقض‌ها را درباره تاریخ ساخت و کاربری قلعه دختر نشان می‌دهد. باستانی‌پاریزی، قلاع موسوم به «دختر» را یادگاری از معابد آناهیتا در ایران باستان می‌داند (باستانی‌پاریزی، ۱۳۶۸: ۱۹۴). برخی قلعه دختر را قلعه‌ای از دوره اشکانی (وزیری، ۱۳۷۶) و برخی دیگر قلعه‌ای از قرن چهارم هجری قمری می‌دانند (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶؛ منشی کرمانی، ۱۳۲۸). بخش عمده‌ای از این تناقض‌ها، ناشی از عدم بررسی دقیق و همه‌جانبه آن یا ناآگاهی مورخان بوده است.

موقعیت جغرافیایی قلعه دختر

قلعه دختر در یکی از محلات قدیمی شهر کرمان، بر روی صخره‌ای در شرق این شهر قرار دارد (تصویر ۱). طول جغرافیایی آن $40^{\circ} 57'$ ، عرض جغرافیایی آن $27^{\circ} 17' 30''$ و ارتفاع آن از سطح دریا ۱۷۶۵ متر است. بلندترین نقطه قلعه دختر نسبت به سطح زمین‌های اطراف، ۶۰ متر اختلاف ارتفاع دارد. مساحت کلی قلعه دختر حدود ۱۰ هکتار است.

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی قلعه دختر در استان کرمان و ایران (عکس ماهواره‌ای از: Google Earth 2017؛ تنظیم از نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Fig. 1. The Location of Qal'eh Dokhtar in Kerman Province and Iran (The Sat Image from: Google Earth, 2017; Edition of map by the first Author, 2020).

بررسی باستان‌شناسی قلعه دختر

قلعه دختر بر صخره‌ای مرتفع و مشرف بر چشم‌انداز دشت کرمان بنا شده است. این صخره مرتفع، به صورت طولی از شرق به غرب کشیده شده و طول آن بیش از ۷۲۰ متر است. معماری قلعه دختر، از توپوگرافی این صخره پیروی کرده است. برخی از فضاها معماری قلعه دختر بر تخته‌سنگ‌های بزرگ شکل گرفته و در برخی دیگر، با تراش بستر کوه، فضایی برای ساخت‌وساز فراهم شده و بناهایی با مصالح خشت، سنگ‌لاشه، ساروج و گچ و آهک شکل گرفته است. برپایه بررسی میدانی نگارندگان در قلعه دختر، ساختارهای معماری آن از شرق به غرب به شرح زیر است.

در انتهای شمالی بخش شرقی، قسمت‌هایی از یک بارو و ورودی (تصویر ۲) و در انتهای شرقی محوطه، باروی دیگری برجای مانده است. در انتهای جنوبی بخش شرقی نیز برج دفاعی با تیرکش‌ها و روزنه‌های دیده‌بانی ساخته شده است (تصویر ۳)؛ هم‌چنین در بخش شرقی مجموعه، آثار معماری دو و سه طبقه برجای مانده است (تصویر ۴). به نظر می‌رسد این بناها در چند دوره ساخته و بازسازی شده‌اند. چنان‌که بخشی از قوس‌ها از نوع مازهدار و برخی دیگر از نوع تیزه‌دار هستند. قوس‌های مازهدار در این بخش شبیه قوس‌های قلعه دختر بم (ساسانی-اسلامی)

هستند (برای مقایسه ر. ک. به: 197: Anisi, 2012). ابعاد بیش از نیمی از خشت‌ها در ساختارهای معماری، بیش از ۳۰ سانتی‌متر و بقیه خشت‌ها کمتر از ۳۰ سانتی‌متر هستند. در بخش میانی قلعه دختر نیز بقایای معماری زیادی وجود دارد. اغلب این بناها روی صفه‌های مصنوعی خشتی ساخته شده‌اند و در قسمت جنوب آن، بارویی خشتی و یک برج برجای مانده است (تصویر ۵). با توجه به ارتفاع طبیعی در شمالی‌ترین قسمت از بخش میانی، احتمالاً ساختارهای معماری این بخش، بناهای حاکم‌نشین بوده‌اند. بخش‌های غربی ناحیه مرکزی قلعه دختر، از فضاهای وسیع و بدون ساختارهای معماری تشکیل شده که به عنوان محوطه باز کاربرد داشته است.

تصویر ۲. ورودی شمالی محوطه شرقی (نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Fig. 2. The North Entrance related to the Eastern Area (The first Author, 2020).

تصویر ۳. برج جنوبی در بخش شرقی (نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Fig. 3. The Southern Tower at the Eastern Part (The first Author, 2020).

تصویر ۴. ساختارهای بخش شرقی قلعه دختر (نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Fig. 4. The Structures of Eastern Part of Qal'eh Dokhtar (The first Author, 2020).

تصویر ۵. برج جنوبی بخش میانی قلعه دختر (نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Fig. 5. The Southern Tower of Middle Part of Qal'eh Dokhtar (The first Author, 2020).

در شمال غربی بخش میانی قلعه دختر، یک دروازه عریض سواره‌رو و نیمه‌ویران، یک درگاه کوچک پیاده‌رو و یک برج مرتفع و توپر وجود دارد (تصویر ۶). در نگاه اول به نظر می‌رسد این برج توپر به عنوان پشت‌بند برای استحکام بارو ایجاد شده است. اما احتمالاً این برج در زمان استفاده از قلعه دختر، ارتفاع بیشتری داشته و بخش فوقانی آن توخالی و محل دیده‌بانی بوده و در دوره‌های بعد به صورت عمدی با خشت پر شده؛ اتفاقی که در قلعه ایرج ورامین نیز رخ داده است

(موسوی نیا و نعمتی، ۱۳۹۵: ۱۹۴). در جنوب بخش میانی قلعه دختر، بقایایی از حوضچه آب آجری با اندود ساروج و دو ردیف تنبوشه به قطر چهار سانتی متر وجود دارد. در انتهای شمالی از غربی‌ترین بخش از قلعه دختر نیز دروازه دیگری برجای مانده که با دو برج نیم‌دایره‌ای احاطه شده است (تصویر ۷). شاخصه برج‌های نیم‌دایره‌ای در دو طرف دروازه، وجود تیرکش‌ها و روزنه‌های دیده‌بانی است. به گفته ساکنان محلی، تا سال‌های قبل در انتهای جنوبی بخش غربی، دروازه دیگری وجود داشته که در ساخت و سازهای شهری جدید ویران شده است.

تصویر ۶. راست: دروازه پیاده‌رو؛ چپ: دروازه سواره‌رو و برج در شمال غربی بخش میانی (نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Fig. 6. Right: The Walker Gate, Left: The Rider Gate and The Tower at the Middle Part (The first Author, 2020).

تصویر ۷. بخش غربی قلعه دختر (نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Fig. 7. The Western Part of Qal'eh Dokhtar (The first Author, 2020).

تختگاه آقامحمدخان

شواهدی از عناصر معماری خشتی در انتهای جنوب شرقی قلعه دختر روی صخره‌ای عظیم برجای مانده که درمیان اهالی شهر، با نام «تختگاه آقامحمدخان» شناخته می‌شود (تصویر ۸)؛ درحالی‌که براساس فرم معماری و مقایسه با برج توپر بخش شمال غربی به نظر می‌رسد، این عنصر نیز یک برج دیده‌بانی بوده که دید گسترده‌ای به نمای شهر داشته و بخش فوقانی آن فروریخته، اما بخش پایینی آن به صورت توپر باقی مانده است. در بدنه این سازه، روزنه‌های دیده‌بانی نیز وجود دارد. به نظر می‌رسد راه ارتباطی این سازه با بخش‌های دیگر، از طریق باروی قلعه دختر بوده است.

تصویر ۸. تختگاه آقامحمدخان یا برج توپر دیده‌بانی (نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Fig. 8. Agha Mohammad Khan's Throne or Observatory Tower (The first Author, 2020).

مصالح و ویژگی‌های معماری قلعه دختر

خشت عنصر ساختمانی غالب در قلعه دختر است. خشت‌هایی با ابعاد متنوع در نقاط مختلف قلعه دختر به کار رفته است. کوچک‌ترین خشت‌های قلعه دختر کرمان $۲۳ \times ۲۳ \times ۴$ سانتی‌متر و بزرگ‌ترین آن‌ها $۵۰ \times ۳۰ \times ۱۷$ سانتی‌متر است (تصویر ۹). برپایه بررسی‌های میدانی در قلعه دختر، افزون بر خشت، از آجر نیز در ساخت بناها استفاده شده است. آجرهایی در اضلاع $۲۰ \times ۲۰ \times ۲,۵$ و $۲۲ \times ۲۲ \times ۸$ سانتی‌متر در قسمت‌های مختلف قلعه دختر دیده می‌شود.

سفال قلعه دختر

قطعات سفال حاصل از کاوش و بررسی در قلعه دختر، گونه‌های مختلف بدون لعاب و لعاب‌دار را شامل می‌شوند. از نظر آماری، یافته‌های بدون لعاب و نمونه‌های لعاب‌دار تک‌رنگ، درصد قابل‌توجهی از قطعات سفال را به خود اختصاص داده‌اند.

تصویر ۹. خشت‌های ۵۰×۱۷ و ۴۱×۱۹ سانتی‌متری در قلعه‌دختر (نگارنده اول، ۱۳۹۹).
Fig. 9. 50×17 and 41×19 cm clay tiles in Qal'eh Dokhtar (The first Author, 2020).

سفال بدون لعاب

سفال‌های بدون لعاب قلعه‌دختر به دو گروه ساده و منقوش تعلق دارند؛ هر دو گروه سفال، خمیره‌ای در طیف رنگی نخودی روشن تا نخودی مایل به قرمز و خاکستری دارند. بدنه و خمیره این سفال‌ها خشن، نیمه‌خشن، متوسط تا ظریف است و اغلب آن‌ها چرخ‌ساز و تعدادی دست‌ساز هستند. ضخامت آن‌ها از ۲ میلی‌متر تا ۱/۵ سانتی‌متر است و دارای خمیرمایه‌های شن ریز، ماسه‌بادی و میکا هستند. سفال‌های ساده بدون لعاب، سفال غالب محوطه قلعه‌دختر را تشکیل می‌دهند (جدول ۱: ردیف ۱) و از نوع سفال‌های رایج در ادوار تاریخی و اسلامی هستند (Priestman, 2005: 15؛ امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۶۱). سفال‌های منقوش بدون لعاب به پنج گروه: نقش‌کنده، فشاری، قالب‌زده، افزوده و مهرزده، تقسیم می‌شوند. برخی از سفال‌های بدون لعاب، هم ویژگی‌های سفال ساسانی و هم ویژگی‌های سفال اسلامی را دارند (جدول ۱: ردیف ۲-۵)، (Priestman, 2013: 6, 13; Priestman, 2005: 25؛ امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۸۸: ۱۱۷؛ امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۶۲).

سفال لعاب‌دار

طیف رنگی سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ در قلعه‌دختر، فیروزه‌ای، سبز روشن، سبز تیره، آبی، قهوه‌ای و سفید است. برخی از این قطعات با نقوش افزوده، کنده، قالبی و خراشیده آراسته شده‌اند (جدول ۱: ردیف‌های ۶، ۸، ۹، ۱۱) و به سده ۲ تا ۷ ه.ق. تعلق دارند (اسمعیلی جلودار و توفیقیان، ۱۳۸۸: ۱۱۷؛ امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۱۱۳؛ Priestman, 2013: 88-89; Priestman, 2005: 164; Kennet, 2004: 6). سفال لعاب‌دار با پوشش گلی نیز در قلعه‌دختر به دست آمده است. در این نوع سفال، نقش و طرح روشن و سفید و زمینه تیره است. ساده‌ترین تزئینات این‌گونه سفال‌ها شامل مجموعه‌هایی از خال‌ها و گاه ردیفی از نقاط در حاشیه است (جدول ۱: ردیف ۷). این‌گونه سفال به سده‌های ۳ تا ۶ ه.ق. منسوب شده است (Priestman, 2013: 103؛ موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۱). تعداد محدودی سفال اسگرافیتو با لعاب پاشیده نیز در قلعه‌دختر شناسایی شد که با رنگ‌های زرد طلایی، قهوه‌ای و سبز پوشیده شده‌اند (جدول ۱: ردیف ۱۰). این‌گونه سفال در سده‌های ۴ تا ۷ ه.ق. رایج بود (Priestman, 2005: 101)؛ هم‌چنین سه قطعه سفال عسلی‌فام نیز در قلعه‌دختر شناسایی شده است. این سفال‌ها دارای لعاب شفاف زردرنگ با نقوش قهوه‌ای و نقش مایه هندسی است و عموماً به سده‌های ۴ تا ۶ ه.ق. نسبت داده‌اند (جدول ۱: ردیف ۹)، (Priestman, 2013: 89; Kennet, 2004: 6).

در قلعه دختر سفال‌هایی با تزئین نقاشی زیرلعاب نیز شناسایی شده است. این نمونه‌ها شامل گونه فیروزه‌ای قلم‌مشکی، سیلوت، سلطان‌آبادی و نقاشی زیرلعاب چندرنگ در زمینه سفید است (جدول ۱: ردیف‌های ۱۲-۱۷). این گونه‌های سفالی در فاصله سده‌های ۷ تا ۹ ه.ق. رایج بوده‌اند (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۲۰ و ۶۱؛ امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۶۷-۱۶۸؛ همتی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۸؛ Priestman, 2013: 111؛ Priestman, 2005: 134, 243). از یافته‌های دیگر در قلعه دختر، گونه سفال سلاذن است (جدول ۱: ردیف ۱۹ و ۲۰)؛ نمونه‌های سلاذن قلعه دختر در دو طیف رنگی سبز و خاکستری دیده می‌شوند و از نظر خمیره، دو گروه کاملاً متفاوت خمیره رُسی و خمیره چینی را دربر می‌گیرند. نمونه‌های خمیره چینی، از نوع سلاذن‌های شناخته‌شده وارداتی هستند؛ اما نمونه‌های خمیره رُسی تولید محلی هستند. این نمونه‌ها همگی به سده ۸ ه.ق. منسوب شده‌اند (امامی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳، A؛ Priestman, 2005: 195). تعداد زیادی سفال گونه آبی‌وسفید نیز با خمیره رُسی و چینی در قلعه دختر شناسایی شده است (جدول ۱: ردیف ۲۱ و ۲۲) و برپایه گاه‌نگاری مقایسه‌ای به سده ۹ تا ۱۱ ه.ق. تعلق دارند (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۵۱؛ Priestman, 2005: 257, 151).

بحث و تحلیل

تاریخ بنای اولیه و مراحل بازسازی‌ها: باستانی‌پاریزی، بنای اولیه قلعه دختر را کهن‌تر از قلعه اردشیر دانسته و اشاره داشته که قلعه اردشیر مربوط به دوره ساسانی است (باستانی‌پاریزی، ۱۳۶۸: ۱۶۱). اگرچه منابع تاریخی نیز روایت‌های زیادی درباره زمان ساخت و رویدادهای مرتبط با قلعه دختر ارائه می‌کنند، اما تطبیق این روایت‌ها با شواهد باستان‌شناسی نشانگر اشکالاتی در این روایت‌هاست.

«احمدعلی خان وزیری» درباره تاریخ ساخت قلعه دختر اشاره کرده که در اواخر دوره اشکانیان، حاکم کرمان «هفتواد» نام داشت و او قلعه‌ای را در بالای کوهی که در مشرق شهر واقع شده و مشهور به قلعه دختر است بساخت (وزیری، ۱۳۷۶: ۱۰۲). اما با توجه به فاصله زمانی میان دوره حیات وزیری با دوره اشکانی، به این روایت باید با دیده تردید نگریست. منشی‌کرمانی و «حافظ ابرو» اشاره کرده‌اند که «اردشیر ساسانی» پس از تصرف کرمان، در آن گنبد گچ و قلعه شهر را ساخته و مردم را به نگه‌داری از قلعه سفارش کرده است (منشی‌کرمانی، ۱۳۲۸: ۱۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳). اگرچه برپایه روایات «منشی‌کرمانی» و حافظ ابرو نمی‌توان به درستی فهمید که آیا منظور از قلعه شهر، همان قلعه دختر بوده یا باروی اصلی شهر، اما نوع چفدهای مازهدار و ابعاد ۴۰ تا ۵۰ سانتی‌متری برخی از خشت‌ها در بخش‌هایی از قلعه دختر نشان‌دهنده پایه‌گذاری بنا در دوره ساسانی است. این نوع چفد در بناهای ساسانی قلعه دختر اردشیر و کاخ او در فیروزآباد، کوه‌خواجه در سیستان نیز دیده می‌شود (سامی، بی‌تا: ۱۱۰؛ پیرنیا، ۱۳۹۴: ۱۱۶؛ کیانی، ۱۳۸۳: ۳۹۷-۳۹۸).

سایر مورخان، پایه‌گذاری قلعه دختر را به صدراسلام نسبت داده‌اند. در خلاصه‌ای از «بدایع‌الزمان» در باب تجدید عمارت کرمان چنین آمده که در تاریخ ۳۱۰ ه.ق. «ابوعلی محمد بن الیاس» ازطرف دولت سامانیان به حکومت کرمان گماشته شد. وی ۳۸ سال بر کرمان حکومت کرد و قلعه‌کوه، قلعه‌نو و بعضی از قلاع کهن از بناهای او بوده است (افضل‌الدین‌کرمانی، ۱۳۳۱: ۵۴). منشی‌کرمانی این قلعه را با قاطعیت از بناهای ابوعلی محمد بن الیاس نمی‌داند. او و حافظ ابرو ضمن تکرار موضوع حکومت ابوعلی بر کرمان و ساخت بناهای فوق به دستور او، براساس نوشته‌های سقف گنبدی در قلعه‌کوه استدلال کرده‌اند که آن قلعه هم شاید از ساخته‌های او باشد: «بناک ابن الیاس و حلق غیره کذی الدهر یمضی تاره و یعود» (منشی‌کرمانی، ۱۳۲۸: ۱۵؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲۱). «افضل‌الدین کرمانی» در کتاب عقدالعلی چنین نوشته است: «ابوعلی محمد بن

جدول ۱. گونه‌های سفال قلعه دختر و گاه‌نگاری آن‌ها (نگارنده اول، ۱۳۹۹).

Table. 1. Types of pottery from Qal'eh Dokhtar and their chronology (The first Author, 2020).

ردیف	مقایسه به لحاظ شیوه ساخت و لعاب	سفال‌های قلعه دختر	مقایسه با حوزه‌های مختلف در ایران	گاه‌نگاری
۱	ساده بدون لعاب با خمیره رسی نخودی		 (Priestman, 2005: 393, pl. 15)	تاریخی-اسلامی
۲	بدون لعاب با خمیره رسی قرمز و نقش کنده و فشاری		 (Priestman, 2005: 395, pl. 25)	تاریخی-اسلامی
۳	بدون لعاب با خمیره رسی نخودی و نقش افزوده		 (Priestman, 2013: 683, pl. 6)	تاریخی-اسلامی
۴	بدون لعاب با خمیره رسی نخودی و نقش مهری		 (سهرابی‌نیا و تقوی، ۱۳۹۸: ۱۶۵: ۱: ۵: ۵)	۵-۷ ه.ق.
۵	بدون لعاب با خمیره رسی نخودی و نقش مهری		 (Priestman, 2013: 685, pl. 13)	۵-۷ ه.ق.
۶	لعاب دار تک‌رنگ با خمیره رسی و نقش افزوده		 (اسمعیلی جلودار و توفیق‌یان، ۱۳۸۸: ۱۱۷) (امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۲۱۴: ۲: ۱۱۳)	۲-۴ ه.ق.
۷	منقوش گلابه‌ای با خمیره رسی		 (Priestman, 2013: 700, pl. 103) (موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۳۱۵: ۶۱: ۱۵۹)	۲-۶ ه.ق.
۸	لعاب دار تک‌رنگ با خمیره رسی و نقش افزوده		 (Priestman, 2013: 697, pl. 88)	۴-۶ ه.ق.
۹	لعاب دار عسلی فام با خمیره رسی و نقش کنده		 (Priestman, 2013: 697, pl. 89) (Kennet, 2004: 174, pl. 6)	۴-۶ ه.ق.
۱۰	اسگرافیاتو یا لعاب پاشیده با خمیره رسی		 (Priestman, 2005: 404, pl. 101)	۴-۷ ه.ق.

۶-۷ ه.ق.	 (Priestman, 2005: 412, pl. 164)		لعب‌دار تک‌رنگ با خمیره رسی و نقش قالب‌زده	۱۱
۷-۸ ه.ق.	 (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۷۰: ۱۰۰: ۷۰)		سیلونت	۱۲
۷-۹ ه.ق.	 (Priestman, 2013: 701, pl. 111) (موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۶۱)		منقوش زیر لعاب با خمیره رسی	۱۳
۷-۹ ه.ق.	 (Priestman, 2005: 408, pl. 134)		فیروزه‌ای قلم‌مشکی با خمیره رسی	۱۴
۷-۹ ه.ق.	 (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۸: ۱۲)		فیروزه‌ای قلم‌مشکی با خمیره رسی	۱۵
۸ ه.ق.	 (موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۳۰۳: ۳۸: ۲۰)	 	سلطان‌آبادی با خمیره رسی	۱۶
۷-۸ ه.ق.	 (سهرابی‌نیا و تقوی، ۱۳۹۸: ۱۶۲: ۶)		سلطان‌آبادی با خمیره رسی	۱۷
۸-۹ ه.ق.	-----		لاجوردینه	۱۸
۸ ه.ق.	 (امامی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳: ۸)		سلادن ساده با خمیره چینی	۱۹
۸ ه.ق.	 (Priestman, 2005: 416, pl. 195)		سلادن تزئینی با خمیره چینی	۲۰
۹-۱۱ ه.ق.	 (Priestman, 2005: 424, pl. 257)		آبی و سفید با خمیره رسی	۲۱
۹-۱۱ ه.ق.	 (Priestman, 2005: 410, pl. 151) (موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۳۰۶: ۴۳: ۵۱)		آبی و سفید با خمیره رسی	۲۲

الیاس که نام او بر دروازه خبیص نبشته عمارت بارو کرده است و خندق و قلعه‌کوه و قلعه‌نو و بعضی از قلعه کهن از بناء اوست و گویند از قلعه کهن گنبدی که او را گنبد گبر خوانند از عمارت‌های قدیم است... از یک جانب ریاض و حدایق دیه آصف و شاه‌جانست و از جانب دیگر بساتین و مزارع دیه زریسف و فرمتین» (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۵۶: ۱۲۴).

بنابراین به نظر می‌رسد یک مرحله بازسازی اساسی در قلعه دختر در سده چهارم هجری قمری به دستور «ابوعلی الیاس» قطعاً صورت گرفته است. شواهد باستان‌شناسی نیز ارتباط برخی از ساختارهای معماری قلعه دختر با سده‌های نخست اسلامی را تأیید می‌کنند؛ برای نمونه، بررسی برخی از قوس‌های معماری در انتهای شرقی قلعه دختر کرمان نشان می‌دهند قوس‌های مازهدار دوره ساسانی در جریان مرمت اساسی دوره ابن‌الیاس به قوس‌های تیزه‌دار تبدیل شده‌اند. ابعاد خشت‌های به‌کاررفته در این بخش نیز به خوبی نشان می‌دهند که پایه اصلی قوس‌ها در دوره ساسانی بوده و در دوره «ابن‌الیاس» مرمت شده‌اند.

این بنا در سراسر دوره سلجوقی نیز مورد استفاده بوده و علاوه بر خرابی‌های تعمیدی، بازسازی‌هایی نیز در این دوره صورت گرفت. برپایه منابع تاریخی، «ارسلانشاه» (فرزند کرمان‌شاه) در سال ۵۳۷ ه.ق. تصمیم گرفت «ملک محمد» فرزندش را از سر راه بردارد، اما ملک محمد پیش‌دستی کرد و پدر را دستگیر نمود و به قلعه‌کوه فرستاد و خود بر تخت سلطنت نشست (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۲۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲۸). هم‌چنین در غیاب ملک‌ارسلان (فرزند اول طغرل‌شاه)، «محمدشاه بن بهرامشاه» و «اتابک قطب‌الدین محمد» کرمان را در سال ۵۵۸ ه.ق. تصرف کردند. ملک‌ارسلان که باخبر شد، محمدشاه را اسیر کرد و به قلعه فرستاد (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۶۸؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۳۵؛ خبیصی، ۱۳۷۳: ۸۳). در زمان «ملک‌توران‌شاه» نیز «یولق‌ارسلان» را به قلعه فرستادند (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۷۸؛ خبیصی، ۱۳۷۳: ۹۶). هم‌چنین در زمان او، «اتابک ایبک» در نزدیکی قلعه کهنه و دروازه جدید سکونت گزید. اتابک ایبک را به خاطر فتنه‌ای که کرده بود، به قلعه برده و به هلاکت رساندند (افضل‌الدین، ۱۳۲۶: ۸۲؛ خبیصی، ۱۳۷۳: ۱۰۰). بعد از این که «ظافر محمد»، تورانشاه را کشت، محمدشاه بن بهرامشاه را از قلعه بیرون آورد و بر تخت سلطنت نشاند (افضل‌الدین، ۱۳۲۶: ۹۸؛ خبیصی، ۱۳۷۳: ۱۲۱)؛ بنابراین قلعه دختر به عنوان یکی از بناهای مهم شهر کرمان در دوره سلجوقیان، محل رویدادهای سیاسی و اجتماعی زیادی بود. افزون بر این، استحکام و رفعت این قلعه در دوره سلجوقی مورد توجه مورخان قرار گرفته است. ملک دینار هنگام حمله به بردسیر، چون ارتفاع حصار، عمق خندق و استحکام قلاع را دید، متوجه شد که برای تسخیر شهر باید ابتدا دژهای اطراف را فتح کند و بعد به بردسیر بازگردد (افضل‌الدین، ۱۳۲۶: ۱۰۶). «خبیصی» به نواختن طبلی در بالای قلعه‌کوه در هنگام حمله غزاها اشاره کرده است (خبیصی، ۱۳۷۳: ۱۷۷).

در اواخر حکومت غزاها، در زمان حضور «نظام‌الدین محمود» از «ملوک شبانکاره» در کرمان در سال ۵۹۷ ه.ق. شورشیان تلاش کردند قلعه کهن را از دست او آزاد سازند (همان: ۱۸۷). غزاها دستور دادند از قلعه کهن به قلعه‌نو تونلی بزنند و خواستند در پایین قلعه نگهبانی دهند تا اگر سپاهیان غز رسیده‌اند مانع ورود آن‌ها به قلعه شوند و اگر وارد قلعه کوه شده‌اند آن‌ها را به قلعه شهر بفرستند و مانع انتقال شبانکاره‌ها به قلعه کهن شدند (همان: ۱۸۹). «ملک عجمشاه» در قلعه‌نو بر تخت نشست و «نظام‌الدین» تسلیم شد (همان، ۱۳۷۳: ۱۹۰؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۴۰). «سایکس» نیز این داستان را روایت کرده، اما به جای واژه قلعه کهن، واژه قلعه دختر را به کار برده است. به گفته سایکس، عجم‌شاه در ازای تحویل دادن نظام‌الدین به شبانکاره‌ها توانست قلعه دختر را تصرف کند (سایکس، ۱۳۶۳: ۸۰).

افضل‌الدین کرمانی نیز چنین نوشته است: «قوام‌الدین زوزنی در سال ۶۰۵ ه.ق. خراجی به کرمان آمد و دستور داد قلعه‌کوه را که به آن قلعه کبیری می‌گفتند و از ساخته‌های ابوعلی محمد

بن الیاس بود و چاهی بزرگ که درون قلعه بود تخریب کنند» (افضل الدین کرمانی، ۱۳۳۱: ۵۰). افضل الدین هم چنین اشاره کرده که در سوم قلعه، آهنی بوده و برای تخریب قلعه، مردم را به بیگاری می گرفتند. به گفته او، در حین تخریب قلعه به مقداری طلا و نقره دست پیدا کردند که آن ها را به خزانه پادشاهی منتقل کردند. افضل الدین با قطعیت تاریخ ساخت قلعه را سیصد سال قبل و مربوط به دوره «بوعلی» دانسته است (همان)؛ بنابراین با توجه به این که روایت افضل الدین براساس سال های خراجی بوده، با معادل سازی سال خراجی و سال های قمری، یکی از مراحل تخریب قلعه دختر در اواخر سده ششم هجری قمری رخ داده است.

افزون بر روایت های تاریخی که نشانگر اهمیت قلعه دختر از عصر سامانی تا اواخر دوره سلجوقیان و غزهاست، بررسی و مطالعه نمونه های سفال قلعه دختر توسط نگارندگان نیز اهمیت این بنا را در سده های چهارم تا ششم هجری قمری نشان می دهد (جدول ۱). مطالعه آماری نمونه های سفال حاصل از گمانه زنی و کاوش سال ۱۳۹۸ ه.شش. توسط نگارندگان نشان می دهد حدود ۱۳٪ از نمونه های سفال متعلق به صدراسلام، ۳۴٪ متعلق به سده های چهارم تا ششم هجری قمری، ۳۲٪ متعلق به سده های ششم تا نهم هجری قمری و ۲۰٪ متعلق به سده های متأخر است؛ بنابراین به نظر می رسد دوران اوج سکونت در این محوطه، سده های میانی اسلامی بوده است.

در سده های بعد نیز قلعه دختر اهمیت خود را حفظ کرده و مورد توجه حکام کرمان بود. در اوایل سده هفتم هجری قمری - ملک شجاع الدین - حاکم کرمان بود. در جنگی که میان او و «براق حاجب» از ملازمان خوارزمشاهیان اتفاق افتاد، براق حاجب، شجاع الدین را در بند کرد و پس از شش ماه ولایات حومه و قلعه کوه و باغ سیرکانی را فتح کرد و در ۶۲۱ ه.ق. در قلعه کوه مستقر شد (منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۲۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۵۳-۵۲). در شرح واقعه هجوم لشکرهای «قراوناس» به کرمان و قلعه دختر در زمان «جلال الدین خوارزمشاه» نیز اشاره شده که متانت قلعه و عمق خندق آن، سبب ناامیدی مهاجمان شد (منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۶۲).

در سال ۶۹۱ ه.ق. پادشاه «خاتون»، برادرش «سیورغتمش» را در قلعه محبوس کرد (رشیدالدین فضل الله، ۱۳۷۳: ۹۳۵؛ منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۷۱؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۸۰؛ یزدی، ۱۳۳۶: ۷۵)؛ بنابراین در این ایام، قلعه دختر آن چنان استحکام خود را حفظ کرده بود که به عنوان زندان برای سیورغتمش استفاده شد.

در زمان «مولانا فخرالدین» حاکم کرمان، «محمودشاه» و «سبکشاه» و اعیان ترکمانان قیام کردند و شهر و قلعه را تصرف کردند (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۹۳-۹۲). بعد از مدتی «امیر ساداق» با لشکری از فارس، شهر کرمان را محاصره کرد و ذخایر آذوقه در شهر و قلعه به اتمام رسید و او توانست شهر و قلعه را تصرف کند (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۹۴).

در تاریخ شاهی آمده است که «سلطان مظفرالدین بر خاطر می گذرانید که قلاع را عمارت می باید کرد و از آن مأمنی می باید بر ساخت. بدین نیت جماعتی گل کار به قلعه کهن فرستاد تا چند روزی در آنجا کاری کردند» (تاریخ شاهی، ۱۳۵۵: ۲۷۰)؛ بنابراین یکی از مراحل بازسازی قلعه دختر در زمان «سلطان مظفرالدین»، از امرای قراختایی در کرمان در اواخر سده هفتم هجری قمری صورت گرفته است.

به نظر می رسد بازسازی قلعه دختر به دستور سلطان مظفرالدین در اواخر سده هفتم هجری قمری سبب ماندگاری آن در سده هشتم هجری قمری بود. چنان که در کتاب مواهب الاهی، قلعه کوه در سده هشتم هجری قمری این گونه توصیف شده است: «و در یک طرفش قلعه کوه، که اندیشه بلندهمتان به حضيض آن نمی رسید و وهم دوربینان از ادراک پایه آن قاصر می ماند. فرود باره رفیعش مخیم عماد جهان نما و دامن سور منبعش ملتمع برق آتش بای» (یزدی، ۱۳۲۶: ۱۱۶). اما با وجود پابرجایی قلعه دختر در این ایام، احتمالاً کارکردهای پیشین خود را از دست داده بود یا برای مدتی خالی از سکونت شده بود؛ زیرا هنگامی که شاه مظفر وارد کرمان شد گمان نمی کرد

کسی در قلعه ساکن باشد (یزدی، ۱۳۲۶: ۱۹). با وجود این، در سال ۷۴۱ ه.ق. «امیر مبارزالدین» توانست شهر کرمان، به غیر قلعه ارگ را به تصرف خود درآورد. در این زمان «ملک قطب الدین نیکروز» و «ملک داوود» در قلعه به سر می بردند. بعد از مدتی جنگی بین مبارزالدین و نیکروز و ملک داوود برپا شد، که آن‌ها شکست خوردند و به قلعه پناه آوردند و امیر مبارزالدین توانست قلعه را تصاحب کند (کتبی، ۱۳۶۴: ۴۳؛ یزدی، ۱۳۲۶: ۲۲-۱۹). دولت‌شاه و ملک محمد در زمان شاه شجاع، در سال ۷۶۴ ه.ق. به طمع تصرف کرمان به سمت آن لشکرکشی کردند و توانستند قلعه مولانا و قلعه کوه را بگیرند و نوکران خود را بر دروازه‌ها قرار دهند (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳۴). در همین ایام، پهلوان اسد از طرف شاه شجاع به عنوان حاکم کرمان انتخاب شد و به استحکام قلاع و باروی شهر پرداخت (کتبی، ۱۳۶۴: ۹۹)؛ بنابراین، احتمالاً قلعه دختر نیز در همین زمان بازسازی شده و پس از بازسازی اواخر سده هفتم هجری قمری مرحله دیگری از بازسازی‌های این بنا در نیمه دوم سده هشتم هجری قمری صورت گرفته است. در این زمان، اموال مادر شاه شجاع در قلعه کوه بوده و «پهلوان اسد» طغیان کرده و توانسته قلعه کوه را تصرف و میراثی که در قلعه بود را تصاحب کند (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۰۰؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۵۷). پهلوان اسد در قلعه کوه مستقر شده بود، اما در سال ۷۷۶ ه.ق. همسر پهلوان اسد با هم‌دستی عده‌ای در اندیشه قتل او برآمدند (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۶۹). پس از آن، «امیر حسام‌الدین» نگهبان قلعه کوه، قلعه را به «پهلوان علی‌شاه» تسلیم کرد (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۷۱).

قلعه شهر در زمان «سلطان عمادالدین احمد»، حاکم آل مظفر در کرمان در اواخر سده هشتم هجری قمری نیز مورد استفاده دربار بود. در پی اختلاف میان «عمادالدین احمد» و «ابواسحاق» حاکم سیرجان، عمادالدین احمد، دایی ابواسحاق را که باعث اختلاف شده بود، در قلعه شهر محبوس کرد (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۲۷). «سعادت‌یار» پسر «امیر باکور اوغانی» از «حکیم یرلیغ» حکم آورد که قلعه‌های کرمان و بم و باروی جدید و قدیم را ویران کنند. به دستور «پهلوان زین‌الدین شهر بابکی» حکم شد که باروی بیرون و قلعه کوه را بگذارند و قلعه شهر و باروی قدیم را خراب کنند (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۹۲)؛ بنابراین، قلعه کوه در این زمان از تخریب در امان ماند و همچنان مورد استفاده بود. چنان‌که در حمله لشکر تیموری به کرمان، «سلطان اویس» که یارای محاربه با تیمور را نداشت به این قلعه پناه برد (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲۱۰). چند سال پس از آن، حافظ ابرو در توصیف قلعه دختر آورده است که: «دارالملک کرمان، یعنی بردسیر دو بارو دارد. باروی اصلی خراب است و بارویی که آخر ساخته‌اند (و قلعه‌ای دارد بر شرق شهر متصل به کوه و باروی دوم که ساخته‌اند) به قلعه متصل گردانیده‌اند، چنان‌که از یک طرف قلعه در اندرون شهر است» (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۶)؛ بنابراین قلعه دختر در این دوره به باروی دوم شهر متصل بوده و بخشی از سازمان شهری محسوب می‌شده است.

در تذکره صفویه به قلعه کوه در سال ۱۰۷۸ ه.ق. چنین اشاره شده است: «از جمعی از معمرین استماع افتاد که هرگز سالی به این فرط باران از یاران گذشته نشنیده بودند و قلعه قدیم که بر قلعه کوه واقع است از وفور باران به مرتبه‌ای سبز شده بود که بیننده را تصور بر این بود که به سعی دهقان، این محل به این عنوان سیراب است» (مشیزی، ۱۳۶۹: ۳۵۳). اما برپایه این روایت، نمی‌توان درباره متروک بودن یا مسکونی بودن قلعه در این زمان با اطمینان سخن گفت.

بنابراین با تطبیق روایات منابع مکتوب اسلامی با یافته‌های باستان‌شناسی اعم از نمونه‌های سفال حاصل از کاوش و بررسی در قلعه دختر و برخی از ویژگی‌های معماری از جمله قوس‌های انتهای شرقی، می‌توان سیر تاریخی ساخت و بازسازی‌های قلعه دختر را از دوره ساسانی تا دوره صفوی ردیابی کرد؛ بدین ترتیب که پس از پایه‌گذاری قلعه دختر در دوره ساسانی و نوسازی اساسی آن توسط «ابوعلی ابن الیاس» در سده چهارم هجری قمری یکی از مراحل تخریب عمده قلعه

در اواخر سده ششم هجری قمری به دستور «ملک قوام‌الدین زوزنی» رخ داد. پس از آن قطعاً بازسازی‌هایی در قلعه دختر صورت گرفته، زیرا این قلعه به عنوان محل رویدادهای مختلف در سده هفتم هجری قمری مورد توجه بوده است. اما منابع مکتوب اطلاعاتی را از بازسازی قلعه در این زمان ارائه نمی‌کنند. تا این‌که در اواخر سده هفتم هجری قمری مرحله دیگری از بازسازی قلعه به دستور «سلطان مظفرالدین قراختایی» صورت گرفت و سپس در نیمه دوم سده هشتم هجری قمری به دستور پهلوان اسد بازسازی‌های جدید به انجام رسید. با این‌همه، همان‌گونه که فاصله سده هشتم تا دهم هجری قمری دوران رکود تاریخ‌نگاری کرمان است (برای رکود تاریخ‌نگاری کرمان ر. ک. به: رحیم‌لو و سالاری شادی، ۱۳۸۶: ۱۲۵)، درباره بازسازی‌های احتمالی قلعه دختر در این بازه زمانی نیز اطلاعاتی در دست نیست. در نهایت به نظر می‌رسد از عصر صفوی به بعد، بازسازی قلعه دختر در دستور کار حکام کرمان قرار نگرفته است.

کاربری: اگر برپایه اشارات منشی‌کرمانی و حافظ ابرو (منشی‌کرمانی، ۱۳۲۸: ۱۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳) و شواهد باستان‌شناختی، از جمله قوس‌های مازهدار و خشت‌های ۴۰ تا ۵۰ سانتی‌متری، پایه‌گذاری قلعه دختر در زمان اردشیر ساسانی پذیرفته شود، می‌توان با توجه به جایگاه مهم کرمان از نظر نظامی در این دوره، نقش قلعه دختر را به عنوان ساختاری نظامی و دفاعی در کنار سایر قلاع کرمان در تأمین امنیت شرق کرمان و شاهراه‌های منطقه به عنوان یک فرضیه مطرح کرد؛ زیرا در دوره ساسانی به دلیل وجود نظام یکپارچه سیاسی و حفظ تمامیت ارضی، قلاع اهمیت بیشتری داشتند و معماری نظامی و تدافعی گسترش فراوان یافت و با سقوط ساسانیان و پیروزی اعراب، هرچند بسیاری از استحکامات ویران شد، اما برخی به دلیل موقعیت مطلوب و راهبردی خود مورد استفاده و بازسازی قرار گرفتند (کمالی‌زاد و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۲).

با این‌همه، تحلیل محتوای منابع تاریخی، آگاهی‌هایی را درباره کاربری‌های قلعه دختر در دوران اسلامی به دست می‌دهد. برای نمونه، به اولین کارکرد قلعه دختر به عنوان «جایگاهی برای مخالفان حکومت» می‌توان اشاره کرد؛ از جمله در سال ۶۲۳ ه.ق. براق حاجب در کرمان طغیان کرد و جلال‌الدین پس از شنیدن این خبر به سوی کرمان بازگشت؛ اما براق که متوجه بازگشت جلال‌الدین شده بود، شهر را تخلیه کرد و در قلعه مستقر شد و دروازه‌های قلعه را مستحکم کرد (منشی‌کرمانی، ۱۳۲۸: ۲۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۵۳-۵۲).

دومین کارکرد قلعه دختر برپایه تحلیل محتوای متون تاریخی «محل نگه‌داری خزائن حکومتی» بوده است. برای نمونه، افضل‌الدین کرمانی به این اشاره دارد که ابوعلی بن الیاس، اموال حاصل از راهزنی‌های خود را در قلاعی که ساخته بود نگه‌داری می‌کرد (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۵۶: ۱۲۴). با توجه به این‌که قلعه دختر قطعاً یکی از ساخته‌های او بود، می‌توان چنین کارکردی را به قلعه دختر نیز تعمیم داد؛ هم‌چنین در کتابی از اواخر قرن پنجم هجری قمری به نام «الذخائر و التحف»، به گنجینه‌های نفیس محمد بن الیاس در قلعه کرمان اشاره شده است (قاضی بن الزبیر، ۱۹۸۴: ۱۸۸-۱۸۷). در زمان خوارزمشاهیان نیز -ملک زوزن- حاکم کرمان در وصیت‌نامه خود به پسرش به گنج درون قلعه اشاره کرده است (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۴۹). قلعه دختر در عصر آل مظفر نیز مخزن اموال مادر شاه شجاع بوده است (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۰۰؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۵۷).

سومین کارکرد قلعه دختر را نیز می‌توان «محل سکونت حکام و خانواده‌هایشان» در برخی از ادوار دانست (ر. ک. به: افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۵۶: ۱۲۴).

کارکرد دیگر قلعه دختر را به عنوان پناهگاهی برای متحصنین می‌توان دانست؛ از جمله در اواخر حکومت غزها، «نظام‌الدین محمود» که مدتی در کرمان حاکمیت یافت، در پی شورش مردم، به ناچار به قلعه کهن متحصن شد (خییسی، ۱۳۷۳: ۱۸۷)؛ هم‌چنین، پسر شجاع‌الدین در دوره خوارزمشاهیان (منشی‌کرمانی، ۱۳۲۸: ۲۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۵۳-۵۲)، پادشاه خاتون در

دوره قراختاییان (منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۷۱؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۸۲)، و ملک قطب‌الدین نیکروز و ملک داوود در دوره آل مظفر (کتبی، ۱۳۶۴: ۴۳؛ یزدی، ۱۳۲۶: ۲۲-۱۹) از افرادی بودند که برای مصون ماندن از تهاجمات، در قلعه دختر پناه گرفتند.

افزون بر این‌ها می‌توان به نقش قلعه دختر در نگه‌داری زندانیان سیاسی نیز اشاره کرد که در منابع تاریخی مستتر است. منشی کرمانی و حافظ ابرو روایت‌هایی را از زندانی شدن «یسع» توسط پدرش ابوعلی بن الیاس در قلعه بیان کرده‌اند (منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۱۵؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲۰). بر این اساس به نظر می‌رسد در این قلعه، بخشی نیز به عنوان زندان وجود داشته و در ادوار مختلف برای حبس مخالفان و محکومان مورد استفاده بوده است.

نقش قلعه دختر به عنوان زندان، در زمان سلجوقیان نیز تداوم یافته بود. چنان‌که «ارسلان‌شاه» سلجوقی تا سه سال پس از دستگیری توسط پسرش ملک محمد، در قلعه دختر محبوس بود تا این‌که درگذشت (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۲۳؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲۸؛ خبیصی، ۱۳۷۳: ۲۸). «ملک طغرل‌شاه» نیز برادرش «محمودشاه» را در قلعه کوه حبس کرد (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۳۰). در عصر قراختاییان، به‌هنگام حکومت ترکان خاتون، «مولانا شهاب‌الدین» را چندین سال در چاه قلعه زندانی کردند (منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۴۳). «سیورغتمش» نیز در دوره قراختاییان مدتی را در قلعه دختر محبوس بود (همان).

«یزدی» در شرح ماجرای استیلای «امیر مبارزالدین محمد مظفر» بر کرمان و نبرد او با ملک قطب‌الدین نیکروز و ملک داوود که در قلعه بودند، به قلعه دختر به عنوان زندان اشاره کرده است (یزدی، ۱۳۲۶: ۱۳۲). در زمان «شاه شجاع مظفری»، پس از آن‌که دولت‌شاه با خیال تصرف کرمان، «حاجی امیر آخور شبلی»، والی کرمان و «خواجه هلال‌الله» را مسموم کرد، «سلطان شبلی» را در قلعه کوه حبس نمود (کتبی، ۱۳۶۴: ۸۹-۸۸).

بر این اساس، قلعه دختر در ادوار مختلف کارکردهای متفاوتی داشته و به عنوان بخشی از سازمان فضایی شهر کرمان، در تحولات سیاسی و اجتماعی این شهر در دوران اسلامی نقش ویژه‌ای ایفا نموده است.

نتیجه‌گیری

قلعه دختر در شرق شهر کرمان یکی از قلاع مهمی بود که در پی ضرورت مقابله با تهدید اقوام مهاجم در مسیر شاهراه جنوب و جنوب شرقی کشور، از دوران تاریخی و اوایل اسلام پایه‌گذاری شد و در دوره‌های مختلف، تخت‌گاه حاکمان کرمان گردید. قلعه دختر به دو علت، به عنوان ساختاری نظامی و دفاعی در کنار سایر قلاع کرمان در تأمین امنیت شرق کرمان و شاهراه‌های منطقه نقش داشت؛ نخست، موقعیت آن بر فراز برجستگی طبیعی و تسلط بر دشت کرمان؛ دوم، جایگاه مهم شهر کرمان از نظر نظامی در دوره ساسانی. اما تحلیل محتوای منابع مکتوب اسلامی و مطالعه شواهد باستان‌شناسی، از جمله سفال و ساختارهای معماری نشان می‌دهند یک مرحله بازسازی اساسی در سده چهارم هجری قمری یک مرحله ویرانی تعمیدی و گسترده در اواخر سده ششم هجری قمری دو مرحله بازسازی در اوایل و اواخر سده هفتم هجری قمری یک مرحله بازسازی در نیمه دوم سده هشتم هجری قمری در قلعه دختر روی داده است. هم‌زمان با این تحولات و بازسازی‌ها، کارکردهای دیگری نیز به کارکردهای امنیتی و دفاعی قلعه دختر افزوده شد؛ چنان‌که در مقاطعی به عنوان مکانی برای نگه‌داری زندانیان سیاسی، در مقاطعی دیگر به عنوان مکانی برای نگه‌داری خزائن حکومتی، گاه به عنوان پناهگاهی امن برای مخالفان و در دوره‌هایی به عنوان محل سکونت حکام و خانواده‌هایشان کارکرد داشته است.

پی‌نوشت

۱. نام قدیم شهر امروزی «کرمان»، «بردسیر» بود (لسترنج، ۱۳۸۳: ۳۲۵).

سپاسگزاری

نگارندگان از دکتر اسدالله جودکی عزیزی برای مشاوره‌هایش سپاسگزارند.

کتابنامه

- اسمعیلی جلودار، محمداسماعیل؛ و توفیقیان، حسین، (۱۳۸۸). «گزارش فصل اول کاوش لایه‌نگاری در بندر باستانی مهرובان (استان بوشهر)». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- افضل‌الدین کرمانی، ابوحامد، (۱۳۲۶). تاریخ افضل یا بدایع الزمان فی وقایع کرمان. گردآورنده: مهدی بیانی، تهران: دانشگاه تهران.
- افضل‌الدین کرمانی، ابوحامد، (۱۳۳۱). المضاف الی بدایع الزمان فی وقایع کرمان. تصحیح: عباس اقبال، تهران: چاپخانه مجلس.
- افضل‌الدین کرمانی، ابوحامد، (۱۳۵۶). عقد‌العلی للموقف‌الاعلی. تصحیح: علی محمد عامری نائینی، تهران: روزبهان.
- امامی، سیدمحمدامین؛ خنجری، رضا؛ و نقوی، سوگند، (۱۳۹۸). «ساختارشناسی و مینرالوژی سفال سلاذن به‌دست آمده از بندر تاریخی حریره در جزیره کیش؛ ردپایی بر تجارت دریایی از چین تا خلیج فارس». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۱ (۱): ۱-۱۷.
- امیرحاجلو، سعید؛ و سقایی، سارا، (۱۳۹۷). «گسترش و تنوع گونه‌های سفال دوران اسلامی در سکونت‌گاه‌های دشت نرماشیر کرمان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸ (۱۹): ۲۲۶-۲۵۷.
- امیرحاجلو، سعید؛ و صدیقیان، حسین، (۱۳۹۹). «مطالعه باستان‌شناختی سفال‌های دوران اسلامی محوطه قلعه سنگ؛ شهر قدیم سیرجان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۲۵): ۱۵۵-۱۸۰.
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۶۸). خاتون هفت‌قلعه. چاپ چهارم، تهران: روزبهان و فارسی.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۹۴). سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: انتشارات غلامحسین معاریان.
- تاریخ‌شاهی قراختاییان. (۱۳۵۵). تصحیح: محمدابراهیم باستانی‌پاریزی، تهران: چاپخانه محمدعلی فردین.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله، (۱۳۷۵). جغرافیای حافظ ابرو. مقدمه، تصحیح و تحقیق: صادق سجادی، جلد سوم، تهران: مکتوب.
- خبیصی، محمد ابن ابراهیم، (۱۳۷۳). سلجوقیان و غز در کرمان. مقدمه و تصحیح: محمدابراهیم باستانی‌پاریزی، تهران: کوروش.
- رحیم‌لو، یوسف؛ و سالاری شادی، علی، (۱۳۸۶). «سیر تاریخ‌نگاری محلی در ایالت کرمان». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۵۸ (۲): ۱۳۸-۱۲۳.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی، (۱۳۷۳). جامع التواریخ. تصحیح: محمد روشن و مصطفی موسوی، جلد دوم، تهران: البرز.
- ریاحیان، رضا، (۱۳۹۸). «نویافته‌های باستان‌شناسی قلعه اردشیر و قلعه دختر شهر کرمان». چهارمین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، بیرجند: دانشگاه بیرجند.

- زارعی، محمدابراهیم؛ و حیدری باباکمال، یدالله، (۱۳۹۳). «اهمیت قلاع و استحکامات دوره قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویر لوت». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷(۶): ۲۱۱-۱۹۵.
- سامی، علی، (بی‌تا). تمدن ساسانی. تهران: دانشکده علوم و ادبیات دانشگاه پهلوی.
- سایکس، سرپرسی، (۱۳۶۳). سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران. ترجمه حسین سعادت‌نوری، تهران: آسمان.
- سجادی، نیلوفرالسادات، (۱۳۹۸). «گونه‌شناسی و مطالعه تحلیلی سفال‌های دوران اسلامی حاصل از فصل اول و دوم کاوش در قلعه دختر شهر کرمان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه جیرفت (منتشر نشده).
- سهرابی‌نیا، احمد؛ و تقوی، عابد، (۱۳۹۸). «شهر قدیم سیرجان در قرون ۷-۸ ه.ق. با استناد به قراین تاریخی و یافته‌های سفالی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۱(۲): ۱۶۹-۱۵۳.
- قاضی بن الزبیر، (۱۹۸۴)، الذخائر و التحف. تصحیح: محمد حمیدالله، جلد اول، کویت: مطبعه حکومت.
- کتبی، محمود، (۱۳۶۴). تاریخ آل مظفر. تصحیح: عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- کمالی‌زاد، ژاله؛ محمودآبادی، سیداصغر؛ و رضائی، احمد، (۱۳۹۰). «بررسی تاریخی و باستان‌شناختی قلعه خان‌لنجان (قلعه‌بزی) اصفهان». مرمت و معماری ایران (مرمت آثار و بافت‌های تاریخی، فرهنگی)، ۱(۲): ۷۴-۶۳.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۸۳). معماری ایران دوره اسلامی. تهران: سمت.
- لسترنج، گای، (۱۳۸۳). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان، چاپ ششم، تهران: علمی و فرهنگی.
- مشیزی، میرمحمدسعید، (۱۳۶۹). تذکره صفویه کرمان. تصحیح: محمدابراهیم باستانی‌پاریزی، تهران: نشر علم.
- منشی‌کرمانی، ناصرالدین، (۱۳۲۸). سمط‌العلی للحضره العلیا. تصحیح: عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- موسوی‌حاجی، سیدرسول؛ و عطایی، مرتضی، (۱۳۸۹). مطالعه مجموعه‌ای از نمونه‌های سفالین سیستان. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- موسوی‌نیا، سیدمهدی؛ و نعمتی، محمدرضا، (۱۳۹۵). «بررسی باستان‌شناسی قلعه ایرج ورامین؛ تاریخ‌گذاری و کاربری». مطالعات باستان‌شناسی، ۸(۲): ۲۰۸-۱۸۹.
- مهندسین مشاور استوناوند افراز (۱۳۸۸). «مطالعه و پژوهش مستندسازی مبانی نظری و طرح مقدماتی حفاظت قلعه دختر کرمان». جلد نخست، کرمان: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی استان کرمان (منتشر نشده).
- وزیری، احمدعلی‌خان، (۱۳۷۶). جغرافیای کرمان. تصحیح: محمدابراهیم باستانی‌پاریزی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وزیری، احمدعلی‌خان، (۱۳۹۶). تاریخ کرمان. تصحیح: محمدابراهیم باستانی‌پاریزی، تهران: نشر علم.
- همتی‌ازندریانی، اسماعیل؛ خاکسار، علی؛ و شعبانی، محمد، (۱۳۹۶). «بررسی و تحلیل سفال‌های دوره اسلامی مجموعه معماری دست‌کند زیرزمینی سامن ملایر». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷(۱۳): ۲۰۶-۱۸۹.
- یزدی، معین‌الدین، (۱۳۲۶). مواهب الهی در تاریخ آل مظفر. تصحیح: سعید نفیسی، تهران: اقبال.

- Afzal al-din Kermani, A., (1947). *Afzal history or Badaye al-azman fi vaghaye-e Kerman*. Edited by: Mehdi Bayani, Tehran: University of Tehran (in Persian).
- Afzal al-din Kermani, A., (1952). *Al-mozaf ela Badaye al-azman fi vaghaye-e Kerman*. Edited by: Abbas Eghbal, Tehran: Printing office of Parliament (in Persian).
- Afzal al-din Kermani, A., (1977). *Eqd al-ola Lelmoqefe al-a'la*. Edited by: Ali Mohammad Ameri Naeini, Tehran: Roozbehan (in Persian).
- Amirhajloo, S. & Saghaee, S., (2018). "Distribution, Continuity and Diversity of Islamic Ceramics in the Settlements of Narmashir Plain, Kerman". *Archaeological Research of Iran*, 19: 207-226 (in Persian).
- Amirhajloo, S. & Sediqian, H., (2020). "Archaeological Research on Islamic Pottery from Qal'eh Sang, Old Sirjan (Kerman Province, Iran)". *Archaeological Research of Iran*, 10(25): 155-180 (in Persian).
- Amirhajloo, S.; AminEmami, S. M.; Agha-Aligol, D. & Riahiyan Gohorti, R., (2020). "Preliminary studies on polychrome luster tiles excavated from Qal'eh Dokhtar in Kerman by X-ray, SEM-EDX and micro-PIXE spectroscopy; Insight into a new production center of lusterware in Southeast of Iran". *Journal of Archaeological Science: Reports*, 33: 1-14.
- Anisi, A., (2012). "The Kushk-I Rahimabad in Bam". *Studia Iranica*, 41: 187-202.
- Bastani Parizi, M. E., (1988). *Khatun Haft Qaleh*. 4th edition, Tehran: Rozbahan and Farsi (in Persian).
- Emami, S. M. A.; Khanjari, R. & Naqvi, S., (2019). "The structure and mineralogy of Celadon pottery obtained from the historical port of Harireh in Kish Island; Traces of maritime trade from China to the Persian Gulf". *Archaeological Studies*, 11 (1): 1-17 (in Persian).
- Esmaeili Jelodar, M. E. & Tofighian, H., (2009). "The First Season Report of Layering Excavation in Mahrooban Port (Booshehr Province)". Tehran: Research Institute of Archeology, (Unpublished), (in Persian).
- Fehervari, G., (2000). *Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*. London; New York, N.Y.: I.B. Tauris.
- Ghazi Ibn al-Zubayr, (1984). *Al-Zhakhaer va Tohaf*, Corrected by: Muhammad Hamidullah, Vol. 1, Kuwait: Matabah Hakumah (in Persian).
- Hafez Abro, A. L., (1996). *Geography of Hafez Abro*. Introduction, correction and research by: Sadegh Sajjadi, Vol. 3, Tehran: Maktoob (in Persian).
- Hemati Azandriani, E.; Khaksar, A. & Shabani, M., (2017). "Studying and Analyzing the Islamic Potteries from Underground Troglodytic Architecture Complex at Samen, Malayer". *Archaeological Researches of Iran*, 13: 189-206 (in Persian).
- Kamalizad, J.; Mahmoodabadi, S. A. & Rezaei, A., (2011). "Historical and archaeological survey of Qal'eh Khan Lenjan (Qal'eh Bozi) of Isfahan". *Restoration and architecture of Iran (Maremat & Memari -e Iran)*, 1 (2): 63-74 (in Persian).

- Katabi, M., (1985). *Tarikh-e al-Muzaffar*. Edited by: Abdul Hossein Navaei, Tehran: Amir Kabir (in Persian).
- Kennet, Derek., (2004). *Sasanian and Islamic pottery from Ras al khaimah: classification, chronology and analysis of trade in the western Indian Ocean*. British Archaeological Reports International Series, published in Oxford by Archaeopress.
- Khabisi, M. I., (1994). *Seljuqs and Ghos in Kerman*. Introduction and correction by: Mohammad Ibrahim Bastani Parisi, Tehran: Korosh (in Persian).
- Kiani, M. Y., (2004). *Iranian Architecture of the Islamic Period*. Tehran: Samt (in Persian).
- Le Strange, G., (2004). *The lands of the eastern caliphate*. Translated by: Mahmoud Irfan, 6th edition, Tehran: Elmi-Farhangi (in Persian).
- Mashizi, M. M. S., (1990). *Tazkare Safaviyeh Kerman*. Edited by: Bastani Parizi, Tehran: Elm (in Persian).
- Monshi Kermani, N., (1949). *Samat al-ala lel-hazrat al-olya*. Edited by: Abbas Eqbal, Tehran: Sherkat Sahami Chap (in Persian).
- Mousavihaji, S. R. & Ataei, M., (2010). *Studying a collection of Sistan pottery samples*. Tehran: Organization of Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism (in Persian).
- Mousavinia, S. M. & Nemati, M., (2016). "Archaeological Survey of Qaleh Iraj, Dating and Function". *Archaeological Studies*, 8 (2): 189-208 (in Persian).
- Pirnia, M. K., (2015). *Stylistics of Iranian Architecture*. Tehran: Gholamhossein Memarian Publications (in Persian).
- Priestman, S. M. N., (2005). "Settlement and Ceramics in Southern Iran: An Analysis of the Sasanian and Islamic Periods in the Williamson Collection". M.A. Theses, Durham University.
- Priestman, S. M. N., (2013). "A Quantitative Archaeological Analysis of Ceramic Exchange in the Persian Gulf and Western Indian Ocean". Ph.D. Dissertation, University of Southampton.
- Rahimloo, Y. & Salari Shadi, A., (2007). "The course of local historiography in Kerman state". *Journal of Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 58 (2): 123-138 (in Persian).
- Rashid al-Din Fazlullah Hamdani, (1994). *Jame al-Tawarikh*. Revised by: Mohammad Roshan & Mostafa Mousavi, The second volume, Tehran: Alborz (in Persian).
- Riahi, R., (2019). "Archaeological Innovations of Qaleh Ardeshir and Qaleh Dokhtar of Kerman". *4th Iranian National Archeology Conference*, Birjand: University of Birjand (in Persian).
- Sajjadi, N. al-S., (2019). "Typology and analytical study of pottery from the Islamic era from the first and second season of excavation in Qal'eh Dokhtar, Kerman". M.A Thesis, Faculty of Literature and Humanities, University of Jiroft (in Persian).

- Sami, A., (Unknown time). *Sasanian Civilization*. Tehran: Faculty of Sciences and Literature, Pahlavi University (in Persian).
- Sohrabinia, A. & Taqavi, A., (2019). "Ancient City of Sirjan during 7th-8th Centuries AH Citing Historical Evidence and Pottery Findings". *Archaeological Studies*, 11 (2): 153-169 (in Persian).
- Stonavand Afraz Consulting Engineers, (2009). "Study and research on documenting the theoretical foundations and preliminary plan for the protection of Kerman's Qaleh Dokhtar". Vol. 1, Kerman: Archives of the Administration of Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism of Kerman Province, (unpublished) (in Persian).
- Sykes, S. P., (1984). *The Travelogue of General Ser Persi Sykes or Ten Thousand Miles in Iran*. Translated by: Hossein Saadat Nouri, Tehran: Aseman (in Persian).
- *The Royal History of Qara Khitai*, (1976). Edited by Mohammad Ibrahim Bastani Parisi, Tehran: Mohammad Ali Fardin Printing (in Persian).
- Vaziri, A. A. Kh., (1997). *The geography of Kerman*. Edited by: Mohammad Ebrahim Bastani Parizi, Tehran: Association of Cultural Artifacts and Treasures (in Persian).
- Vaziri, A. A. Kh., (2017). *History of Kerman*. Edited by: Mohammad Ebrahim Bastani Parizi, Tehran: Elm (in Persian).
- Yazdi, M. al-D., (1947). *Mavaheb-e Elahi; in the history of al-Muzaffar*. Edited by: Saeed Nafisi, Tehran: Iqbal (in Persian).
- Zarei, M. E. & Heydari Babakamal, Y., (2014). "The importance of castles and fortifications of the Qajar period in the Shahdad region in establishing social security on the western edge of the Lut desert". *Archaeological Research of Iran*, 6: 195-211 (in Persian).